

जीवनमूल्यांचा शोध

राष्ट्राचा किंवा समाजाचा उत्कर्ष व अपकर्ष केवळ जय व पाजय यावरच अवलंबून राहात नाहीत किंवा नेतिक अधःपातानेच सर्वनाश होतो असेही नाही. जसे कर्तव्यभ्रष्ट वृत्ती, सत्तेची अभिलाषा, उनमत्तपण, अदूरदृष्टी, अविचार, विभूतिपूजा इतादी अनेक अंतर्गत परिवर्तने यांना अनुसरूनही स्थित्यंतरे संभवतात. अशीही स्थितयंतरामुळे जीवनमूल्ये बदलतात. यास्तव तथ्ये देखील पुनः पुनः तपासून पहावी लागतात. तेव्हा इतिहास काराला का स्थितयंतरामधील जीवनमूल्ये व त्याच्या अनुरोधने कवटाळलेली तत्त्वे निराळ्या कालखंडातील स्थित्यंतरामध्ये जशीच्या तशी लागू करता येत नाहीत त्याला दृष्टी विशाल कावी लागते. विविध स्थित्यंतरे व विविध जीवनमूल्ये यांचा अभास मोठ्या प्रमाणात व खोलव काव लागतो. त्याशिवाय कोणती मूल्ये कोणत्या काळाची व कोणत्या प्रकारच्या संस्कृतीची आहेत हे समजत नाही. त्यामुळे संग्रहित केलेल्या घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी कोणतेच प्रभावी निकष सापडत नाहीत. म्हणून परिशीलनात्मक अभ्यास करताना विशाल माहिती तपशीलासह जमवून ती मानवी कल्याणाच्या निकषवर तपासावी लागते. निरनिराळ्या पुराव्याने ती पुनः पुनः दुरुस्त कराव लागते. आणि जे बिनचू कल्याणदायी असेल तेच निवडावे लागते.

घटनाप्रामाण्य भूमिका

प्राचीन ग्रंथमध्ये अशी दृष्टी कोठे कमी, कोठे जास्त त कोठे अभ्यानेच आढळते. वेद-ग्रंथतील इतिहवृत्तामध्ये आणि घटनाचक्रमध्ये इतिहासदृष्टी फार कमी असली ती त्यातील वृत्तांत व घटना इतिहास निर्माण करण्यासाठी उपयोगी पडत नाहीत असे नाही. इतिहास-मंदिर अभारण्यासाठी लागणारा माल तेथे अगदी मूळ स्वरूपात (कच्चा) आढळतो. मात्र पुराणतील वृत्तांताची मांडणी कताना तयामागे राष्ट्रे व थो धराणी यांचा इतिहास जमेल तितक्या प्रमाणात जतन करण्याची भावना दिसते. ही भावनाही काही कमी महत्त्वाची नाही. घडलेल्या घटनांमधून आणि वर्तलेल्या वृत्तान्तांमधून सुसंबद्ध इतिहास निर्माण करताना चिकित्सक प्रक्रिया आणि विवेकपूर्ण बुद्धी फार मोठ्या प्रमाणत राबवावी लागते. त्याशिवाय इतिहासात सुसंगती व घटनाप्रामाण्य निर्माण होत नाही. तो वस्तुनिष्ठ न होता काल्पनिक, ललित व रंजक होतो. त्यामुळे त्यातून नेमका बोध घेणे कठीण जात किंवा घेतलेला बोध फसवा व निरुपयोगीच

ठरतो. पण त्याबोबरच केवळ शुध्द चिकित्सावृत्तीही इतिहास निर्माण करू शकत नाही. ती वृत्ती उदाहरणशून्य असल्यान प्रत्यक्ष जीवन जगत असताना त्यापासून कोणताच बोध घेता येत नाही. त्याचा नेदं नेदं हा घेष्ट निराकार व निरुपयोगी ठरून जनमतःच नष्ट होतो. उलट इतिहास नेहमी घटनाप्रधान व घटनाथष्टित असतो. सत्य घटनांनाच मानवी अर्थ असतो. अथाऱ्ची चिकित करूनच तथ्याचा स्वभ्का करावयाचा असतो. सवनिर्मित तथ्यावरून जीवनाचा अर्ण्णि आणि त्यानुसार घटना हा उलआ क्रम इतिहासाला मारक ठरतो. त्यातून दन्तकीोला व अंधश्रध्देलाला अनुकूल अशी भारुडे निर्माण हातात. म्हणून चिकित्सा हा निकष आहे, वस्तुस्थिती नवहे. वस्तुस्थिती आकलण्यास सतय घटना व वृत्तानतच इतिहासाला मूलाधार ठरतात. म्हणून प्राचीन ग्रंथातील घटना व वृत्तानत यांचा इतिहासाचा प्राथमिक आधार म्हणून स्वीकार करण्यास हरकत नसावी. आणि तो वृत्तानत इतिहास म्हणून मान्य होण्यासाठी चिकित्सेचा निकष लावून पारखून ध्यावा. म्हणजे असा इतिहास नवा वाटला तरी मन बिचकून जाणर नाही अशी श्र्खत्री आहे. भरत वर्षाच्या नामकणाचा प्रस्तुत इतिहास अशाच प्रामाण्यावर आधारलेला आहे.

पूर्वघटितावरील नवे हेत्वारोप

जून १९७२ सालापासून माध्यमिक शाळेतील अभ्यासक्रम सुधुन शिकविण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्या निमित्ताने इतिहासाच्या अभ्यासाचे ध्येय विशद करून सांगताना महाराष्ट्र सरकारने म्हणटले आहे की ऐतिहासिक घटनांचा उल्लेख करताना भरताच्या लोकशाही समाजवादी समाजचनेस पोषक अशी मनोवृत्ती घडविण्याच्या धोरणाचा पुरस्कार केला आहे. तसेच गेल्या दोन हजार वर्षत मानव जातीने निसर्गावर व मानव समाजातील अपप्रवृत्तीवर मात करण्याचे जे जे प्रयत्न केले त्यांचाही परिचय या अभ्यासक्रमात मुद्दाम समाविष्ट के आहे. पूर्वकाळातील वैभवाली परंपरेचा यथार्थ परिचय झाल्याने, पुढील पिढीच्या मनावर प्रांतभेद, भषाभेद, जातिभेद, धर्मभेद निर्माण कुन ती पोसवणन्या अपप्रवृत्तीचा प्रभाव पडणार नाही. उलट सामाजिक जीवनाला आवश्यक अशा प्रवृत्ती, समंजसपणा आणि राष्ट्रीय ऐक्य यांची प्रेरणा निर्माण होऊन कलयाणकारी समाजस्थिती निर्माण करण्यात तो प्रवृत्त होईल. आंत-राष्ट्रीय शांततेचा तो पुरस्कर्ता होईल अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे. ही पुरस्कृत अपेक्षा सफल व्हावयाची असेल त इतिहासाच्या संषोधनाची व लेखनाची पुढील पथ्ये पाळावी लागतील. वरील

मार्गदर्शनाला अनुसरुन नवा इतिहास कसा हिलहिला जावा या संदर्भत सकारने सात उद्दिष्टे सांगिती आहेत. सध्याच्या आपल्या उदयकाळात इतिहासाच्या शिक्षणाला नवे वळण देण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. भावी काळातील शिक्षणाबाबतच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेऊन अधिक परिणामकारी इतिहासाचा नव्याने अभ्यास करण्यास पुढील उद्दिष्टे उपयोगी ठरावीत-

१) आपल्या देशातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी समजावून देणे. २) वर्तमानकाळाचे आकलन होईल अशा रीतीने भूतकाळाचा अन्वय लावणे. ३) निकोप राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लावणे. ४) जागतिक संदर्भात भारताचा इतिहास सांगून विश्वबंधुत्वाची आणि आंतरराष्ट्रीय समंजसपणाची भावना वाढीस लावणे. ५) इतिहासाची वस्तुनिष्ठ भूमिका स्वीकारण्याची वृत्ती निर्माण करणे. ६) राष्ट्रभक्ती व भावनात्मक ऐक्य यांचा प्रार्थुभव निर्माण करणे. आणि ७) मानव समाजाच्या प्रगतीवर सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रवाहाचे कोणते परिणाम झाले यांचा अभ्यास करणे.

ध्येय, साधने व धोरण या त्रयीसंबंधी वर जे सांगितले आहे त्यांपैकी इतिहासाचा दृष्टिकाळ वस्तुनिष्ठ बनेल आणि राष्ट्रीय एकात्मभाव नाव असेल असे लेखन करणे उपयुक्त होणार आहे यात विरोध असण्याचे कारणेच नाही. आंतरराष्ट्रीय समजसपणाही आवश्यकच आहे. पण या गोष्टी साध्य होण्यासाठी नेमके काय कावयाचे ? आपणास हवी तशी घडविण्यास इतिहास काही भावी काळातील नवस्वस्तू नवहे. इतिहास ही पूर्व काळातील घटना असते. त्याचा अन्वयार्थ झटितांना अनुसुनच लावाव्याचा असतो. जुना आकार मोडून हवा ता नवा आकार द्यावा असे एखदे खेळणे नवहे ते. गतकाल कोणलाही परतविता येत नसतो. Even the eternity itself cannot retrieve the past time. म्हणून आपली मनोवांछिते इतिहासावर लादता येत नसतात.

आंतरराष्ट्रीय समंजसपणा किंवा राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण कता यावे म्हणून निरनिराळ्या मानत्रयी समाजात अनेक कारणंनी झालेल्या वितुष्टांची फलिते दृष्टीआड कशी कावयाची ? आणि आपण काणाडोळ केला तरी ते झाकूनच राहिल याची काय खात्री ? उलट ते इत मार्गाने उघड झाल्यावर इतिहास लेखनातील खोटेपणा सिध्द होऊन आधिक्य अविश्वास

निर्माण होत असतो. म्हणून इतिहासाच्या बाबतीत मनःपूत लपवालपवी चालत नसते. शिवाय स्वतःच अंगीकारलेल्या वस्तुनिष्ठ भूमिकेला ते बाधक ठरते. इतिहास म्हणजे जेथे मानवी जीवनाचे अनेकविध प्रयोग झाले अशी एक प्रयोगशाळा आहे. ही सर्वमान्य अशी शास्त्रीय दृष्टी मनःपमत् मार्गाने निर्माण करता येणार नाही आणि ती पोसवलीही जाणार नाही. मग विशिष्ट हेतू मनात ठवून इतिहास शिकविणे कसे शक्य आहे ? जे काही घडले ते असे आहे व जे घडू शकले नाही ते असे आहे या वृत्तीने घटितांची यथार्थ कल्पना देऊन मग त्यातून कोणता बोध घ्यावा हे विशद कणे उपयुक्त आहे. या वस्तुनिष्ठ बोध-विवरणातूनच हवा असलेला समंजसपणा व ऐक्यात्मक भावना निर्माण करता येतील. खरा इतिहास गळून किंवा आपणास हवा तेवदाच भग स्वकानु केलेला अभ्यास यिर्थ होऊ शकत नसल्याने त्या अभ्यासातील उद्दिष्टे सफल होणे शक्य नाही. म्हणून इतिहासाच्या अभ्यासाचे शास्त्रीय वळण चुकवून चालणार नाही. त्यामुळे इतिहासाचीच हानी होऊन सोच मुसळ केरात जाईल !!

थोडक्यात सकारच्या किंवा कोणाच्याही त्या काळी स्वीकारलेल्या धोरणानुसार इतिहासाला हवी ती नवी नवी ववी वळणे देऊन सत्य इतिहासाला बगल देता येणार नाही. तसे कणे योग्य त नाहीच पण शक्यही होणार नाही. कारण अशी धेणेही व्यक्तीला व पिथितीला अनुसरून पुनः पुनः बदलत राहतात. पण एकदा घडून गेलेला इतिहास पुनः पुनः कसा बदलता येणार ?

समाजाभिमुखता

इतिहास समाजाभिमुख करावयाचा त त्यासाठी वावग्य वळणाचीच काय गरज आहे ? केवळ राजांचा, जयकारण्यांचा, राज्य मिळविणाऱ्यांचा किंवा राज्याचा कारभार चालविणाऱ्यांचा त्यांनाच प्रिय वाटणारा वृत्तान्त त्यांच्याच चाकोरीतून सांगणे हे इतिहासाचे मुख्य अंग नसावे. कारण इतिहासचा मुख्य विषय सामाजिक जीवन हाच आहे. त्यामुळेच इतिहास समाजाभिमुख असावा. त्यात समाजाचा प्रगतीचा व स्थित्यंताचा विचारविनिमय असावा. एके काळी समाजजीवन व सामाजिक स्थित्यंतरेही राजावरच आधारित होती. हे खरे असल्याने त्या काळ्या इतिहास तसाच सांगावा लागेल ! आजच्या युगात राजांना किंमत उरलेली नसली ती

आजच्या लोकशाही युगातील मूल्यमापनाची तथ्ये, जेव्हा लोकशाहीची भावनाही निर्माण झाले नव्हती अशा राजेशाहीच्या युगाला लागू करणे गैर असून त्यामुळे निपर्यास निर्माण होईल !

एके काळी सामाजिक मुळी राजाभिमुख होता. राजा कालस्य कारणम् ही वस्तुस्थितीच होती. यथा राजा तथा प्रजा ही सर्वग्राह्य नीती होती. राजा बोले दळ हाले ही स्थिती फार दूरची नाही. तेव्हा आज विसाव्या शतकात समाजाची प्रगतीजनताप्रधान असली तरी ती तशी पूर्वकाळी नव्हती. मग त्या पूर्वगत गोष्टीव आता कोण काय उपाय करणार ? राजाभिमुख असलेला इतिहास जनताभिमुख ठरविता येणार नाहीतच. राजेशाही कालान्ताने जुलमी झाली तरी ती आरंभापासून शेवटपर्यंत सदैव आणि सर्वत्रच तशी होती असे नवहे. विशिष्ट समाज व्यवस्थेतूनच जातीयता निर्माण झाली असली तरी तिला कालानंतरानेच कुजकी अवस्थ प्राप्त झालेली दिसून येते. अढ्यातील आंबा जसा पिकतो तसा कुजतोही. म्हणून त्या फळाचा वृक्षावरील जनमच कुजका होता असे का मानावे ? हा इतिहासाचा अभ्यासातील बोध-ग्रहणाचाच भाग आहे. उपयुक्त किंवा उद्देशित बोध घेण्यासाठी इतिहासाच्या मूळ घटनाकडे दुर्लक्ष कणे किंवा त्यांचे वर्णन मनःपूत करणे, अशा प्रकारच्या वृत्तीची व प्रवृत्तीची काय आवश्यकता आहे ? इतिहासाचा शासत्रभ्य स्वरुपाला दूषण लावून आपलीच वंचना कुन घेण्यात कोणताच उद्देश साध्य होत नाही.

भरत-संभ्रम

आपल्या देशाच्या नामकणाच्या इतिहासाचाही असाच विशिष्ट हेतू मनात बाळगून मुद्दामच विपर्यय करण्यात येत असतो. इतिहास-शून्य किंवा इतिहासविरोधी दृष्टिकोण बाळगल्याचा तो एक दृश्य परिणाम होय. भरत या संज्ञेतील भरत व्यक्ती दुसरी कोणतीही नसून ऋषभपुत्र भरतच आहे हे सूर्यप्रकाशइतके स्पष्ट असताना केवळ लेखकाच्या उद्दिष्टामध्ये ते बसत नाही म्हणून दुसऱ्याच एखाद्या भरताचा आभास जाणीवपूर्वक निर्माण करण्यात येत असतो. प्रयत्न करुनही दुष्यन्तपुत्र भरताचा अभ्यास पुढे चालू ठेवणे जेव्हा अशक्य होते तेव्हा भरत नांवाच्या एका आर्य टोळीचा लटका आधार स्वभकण्यात येत असतो. त्या तथाकथित भरत टोळीचा प्रमुख सुदास असताना त्या सुदासाच्या नावानेच देश का ओहखला जाऊ नये ? किंवा ज्याच्यावरून त्या टोहीला भरत हे नाव पडले तो भरत मात्र अंधारातच कसा ? किंवा

ज्याच्यावरून त्या ओळीला भरत हे नाव पडला तो भर मात्र अंधारातच कसा ? किंवा केवळ सुदासासारख्या अन्य अव्यक्तीच्याच पराक्रमाच्या आधारावर, ज्याचे व्यक्तित्वच स्पष्ट झालेले नाही अशा एखाद्याभरताला एवढे रूपाधान्य का ? अशा प्रकारचे कधीच न सुटणारे अनेक प्रश्न दत्त म्हणून डोळ्यासमो उभे आहेत असतानाही त्याकडे दुर्लक्ष करण्याची भवना अट्टाहासाने का टिकवून धरावी लागते ? शिवाय महाभारतासारख्या मान्वर ग्रंथतील मानव वंशाचे विरण करणाऱ्या अध्यायामध्ये स्पष्टपणे भरतवंश हा पुवंशापेक्षाही फारच नंतरचा असल्याचा उल्लेख वांवा आढळतो (आदिपर्व, अध्याय ९५, ७५ इ.) दुष्यंताचा पुरुवंश, त्यापूर्वीचा यदुवंश व नहुषाचा वंश इत्यादी अखंड वंशपरंपरा मनुष्यासून किंवा त्याही पूर्वीच्या प्रजापतीपासून अतूटपणे उलब्ध असतानाही तेथी मध्यंतरीच सुदासाचा भरतवंश अकालीच धुसडून देणे म्हणजे स्वतःच्याच वंशपरंपरेचा विच्छेद कणे होय ! महाभारतात जो भरतवंशाचा उल्लेख येतो तो दुष्यंतपुत्र भरताच्या वंशजांनाच उद्देशून असतो. अन्य भरतवंश महाभारताला माहीत नाही उलट ऋषभपुत्र भरतासंबंधाने किती तरी सुसंगत पुरावे उपलब्ध आहेत. ते अनिष्ट भावनेने न अंगीकारता, स्पष्ट व समर्थ पुरावा उपलब्ध नसताही केवळ अपेक्षित अनुमानावर आधारल्या इतर भरत नावांचा हव्यास इतका दीर्घकाळ का टिकावा ? तसेच आपल्या अपेक्षित उद्देशाप्रमाणे हवे ते अनुमान कल्पनेने तयार कुन त्या निधार अनुमानाला अनुसुन इतिहासाचे लेखन केल्यास संसकारी जवीनाच्या दृष्टीने त्याला काय किंमत उरणार ?

आपला सांस्कृतिक वारसा

वैदिक आर्यांच्या टेळ्या भतवषात येण्यापूर्वी येथे जणू काही सांस्कृतिक जीवन नव्हते किंवा इतिहास लिहिण्यासारखे काही घडलेच नव्हते अशा मताचे ढापणे डोळ्यावर ओढून मूळ भारतीयांची अवहेलना कणे स्वमताच्या हेतुपूर्तीस साधक वाटले ती, आणि काही काळ जगाला चकविता आले ती पूर्वतिहास नष्ट होत नसतो. घुबडाने डोळे मिटले तरी सूर्यकिणे काळवंडत नसतात. कालप्रभावाने काही काळ ग्लानी निर्माण झाल्याने भतीयांच्या जीवनाला ओहोटी आली. होती. त्यातच परकीय आक्रमणे झाल्याने त्यांचे जीवनतज अधिकच मंदावले. ओजप्रद कार्य लुप्त झाले. नवे शोधख, नीव दृष्टी , नव्या विद्या इत्यादींच्या अवतरणला वावच मिळाला नाही. याचा फायदा घेऊन त्यांचा जुना ओजस्वी इतिहास बुद्ध्याच बदलण्यात येऊ लागला. सत्तेच्या व परिस्थितीच्या बळावर पूर्वघटितांची नोंद व त्यांच्या जीवनयोगाची कल्पना विपर्यस्त

मांडण्यात येऊ लागली. पूर्वज्यातेत तेवती ठेवली त नव्या जयोती चेतविण्यात सहज लाधवता लाभते. स्वतःचा पूर्वतिहास हा असाच तेवत्या जयोतीसारखा उपयुक्त असतो. म्हणूनच इतिहास- साधनेला अखंड तेजोनिधीप्रमाणे महत्त्वाचे स्थान आहे. नाभि-ऋषभ-भरतकालीन ओजोनिधी तुमच्याच मालकीचा आहे. त्याचे वास आपणच आहोत. परक्याप्रमाणे नवहे त मालकारमाणे त्याचा स्वीकार करा.

प्रत्येक संस्कृतीला इतिहास असतो. आर्यपूर्व भरतीयांच्या इतिहासाच्या अभ्यासाने जीवन सुखी व समृद्ध कु शकणाऱ्याविद्यांचा विकास होतो. मानवी स्वास्थ्याला पुनः एकदा स्फुरण चढण्यासाठी मूळ भरतीयांचा इतिहास अभ्यासला पाहिजे. जीवनध्देतील संशय, विमोह, विभ्रम व अज्ञान नष्ट होऊन यथार्थ ज्ञानाचा प्रकाश लाभेल ! विजेच्या उद्गमापासूनच ओजाचा पुरवडा होतो. त्याप्रमाणे भरतकालीन संस्कृतीपासून चेतनेचा व स्फूर्तीचा लाभ होत राहील ! उलट स्वतःच्या मूळ संस्कृतीविषयी उदासीनबुद्धी बाळगली तर माणसं फ्यूज गेल्याप्रमाणे मानवी व्यवहारात गलानी अवतरेल ! जीवनाला नव्या क्षितिजावील विाननिष्ठा व संस्कृतभनिष्ठा या दोहींची सातत्याने गरज आहे. विज्ञानाने जीवनाला गती प्राप्त होते तर संस्कृतीमुळे स्वास्थी प्राप्त होते. यापैकी एखादे तथ्य गमावले ती सुख व समृद्धी संपुष्टात येतात. केवळ विज्ञाननिष्ठेने संस्कृतिनिष्ठा नष्ट होते व स्वास्थ्य संपते. उरतो तो केवळ विज्ञानातून अवरलेला विनाश ! दोन्हींची आधना एकत्र व एकाच वेळी जमणे कठीण असले ती त्याशिवाय गत्यंतरच नाही. अशा आराधनेसाठीच पूर्वतिहास उपयोगी पडतो. म्हणून जूना इतिहास आणता येईल तेवढा प्रकाशात आणावा. आपलाच संस्कृतीची माहिती इतांनी जशी सांगितली तशी निमूटपण ऐकावी हा जीवनप्रसंग म्हणजे एक अद्भुत विनोद होय !

स्वकीय इतिहासनिष्ठा

अतिदीर्घकालीन स्वास्थ्यामुळे राष्ट्रीय संरक्षणांच्याबाबतीत भरतप्रजेमध्ये बेभानवृत्ती इतकी साकळली होती की या भताच्या भूमीवर परकीयांनी सुखेनैव आक्रमण केले: भटके वाटसु म्हणून उततरेकडून उतरले, भांडल, स्थिरावले, सत्ता भोगली आणि मूळ संस्कृतीचा सत्यानाश आरंभून स्वच्छंद इतिहास निर्मिला. राजकीय सत्तेच्या बळावर स्वतःच्या उच्चतेचा व प्राकृत जनांच्या हीनतेचा प्रचार केला. तरीही भरतप्रजेची उपेक्षा बुद्धी व उदासीनता हटली

नाही. गतवैभवाची जाण नाही, ओजस्वी वारश्याची चाड नाही, वर्तमानासंबंधी औत्सुक्य नाही, भविष्याचा वेध घेण्याची प्रेणा नाही अशी असंज्ञी दशा प्राप्त झाल्याने त्यांचे जीवित नगण्य ठरत गेले. इतिहास पुसला तर संस्कृतीची कथा खुंटतेच ! फलतः जीवन परसूणी बनते. परकीयच पालक बनतात. त्यामुळे ओजाचा प्रवाह बंद पडून जीवनातील साहस, शौर्य, वीर्य, धैर्य, पराक्रम इत्यादी क्षेत्रातील जयोती विझून जाता. हीच आपत्ती भरतप्रजेवर कोसळली व ती दीर्घकाळ टिकली. याच अंधारात विपरीत घडत गेले. भलावणीबोबरच दक्षिणाही मिळविण्यासाठी कित्येकांनी परस्तुती आरंभिली. त्यामुळे खरा इतिहास प्रकाशात येऊच शकला नाही. पुढे स्वतःचा चतुर्थ चालविण्यासाठी लोकांच्या अज्ञानाला खतपाणी घालणाऱ्या पुरोहित वर्गाने अध्ययन-अध्यापनाची सारी संस्थाच बळकावून ठेवली. प्रसंगी कार्यकाणमीमांसा कण्यासाठी इतिहास एक प्रभावी शस्त्र असल्यामुळे सत्ताधाऱ्यांनी व मतलबी साक्षरांनी त्या पूर्वतिहासाचा परिहार बुध्द्याच केला.

आता नव्याने ही प्रकाशज्योत पुनः प्रदीप्त करावयाची असल्यास इतिहाससनिष्ठा आराधिली पाहिजे. त्यामुळेच गत-जीवनातील विविध उननतशिखरे प्रतिभसित होतील. ओजांचे अनेक ओघ एकत्र मिळून व्यक्तिमत्व अधिकोत्तर क्रियाशील बनेल ! ध्दा, ज्ञान व क्रिया एकाकार होऊन परिपूर्णता लाभेल. ध्दचा प्रवाह मनोमालिन्य वाहून नेतो. ज्ञानाची ओजस्वी लाट जीवननौकेची दिश गुणोत्कर्षाकड वळविते त श्रद्धाज्ञानप्रणीत क्रिया जागतिक व मानसिक दुरित नष्ट करते : बल आणि पौरुष यांना चालना देते: सारे जीवन उजळून टाकते. स्वकीय इतिहासाचे ज्ञान सर्व सनमानाचे, पराक्रमाचे, ऐश्वर्याचे आणि स्वाभिमानाचे मूलस्रोत आहे. स्वतःच्या उज्वल इतिहासाच्या विस्मरणने परकीय प्रेणा उसनी घ्यावी लागते आणि त्यातून अनेक अनिष्टे उद्भवतात. बौद्धिक आनंद झाल्या खणिक फायदा चटकदार भसला ती समाजोन्नतीची व मानसिक उदात्तीकरणची प्रक्रिया साधण्याची खमतापरकीय प्रेरणेत संभवत नाही. म्हणून स्वकीय इतिहासाच्या ज्ञानाची मातब्बरी मोठी आहे. इतिहासाचे प्रयोजन जाणले पाहिजे. तयाशिवाय राष्ट्रीय जीवनाचा आयुदय प्राप्त करणे कठीण आहे. स्वतःचा पूर्वतिहास व सद्यः स्थिती आणि परकीयांचा प्राचीन व समकालीन इतिहास यांच्या पिशिलनाने व तुलनेने जीवनदृष्टीमध्ये विशालपणा, बुद्धीमध्ये प्रगल्भता व वागण्यामध्ये विचक्षणता आणता येते. म्हणून प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या प्रत्येक अंगाचा पध्दतशी अभ्यास करून विकासाची सामग्री वाढविली पाहिजे.

: ४ :

भरतशोध

इहिसप्रदीपेन माहावरणघतिना ।

लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशतिम् ॥

- महाभात, आदिपर्व, १/६४

नामकरणातील भरतनिष्ठा

वास्तविक या वर्षप्राय भूखण्डाला भरतवर्ष, भरतखेत्र, भरतखंड किंवा भारत हे नाव कोणत्या भाग्यवंत राजाच्या कीर्तीला अनुसरुन पडले आहे याचा निश्चय करणे आजमितीला अजिबात कठीण नाही. कारण त्यासाठी आवश्यक भासणारे सर्व पुरावे बहुविध प्रामाणात उपलब्ध असून ते अगदी स्पष्ट व निःसंदिग्ध आहेत. भरत नावाच्या एका प्रसिद्ध राजाच्या कीर्तीने ही खण्डप्राय निवासभूमी नामांकित झाली आहे हे एक प्रतीत सत्य असून या भूमीचे नांव स्वतःच अर्थवाही आहे. त्यामुळे सर्व विध्वान ही घटना मान्य करतात. पण भरताच्या व्यक्तित्वाबद्दल मात्र वेळोवेळी वादंग माजतात. या वावदूकपणामध्ये दुराग्रहच जासत असतो. काण त्यात जो अथ स्पष्टपणे व्यक्त होतो तो कबून करण्यात वैदिक परंपरेचा अभिनिवेश नडतो. मात्र त्याच परंपरेतील पुराणे मुक्त कंझाने भरताची व्यक्तिरेखा उद्घोषित करतात. पण ते कबूल करण्यात वेदनिष्ठांच्या पायाखालची वाळू घसते. मग माझेच नाक वर या अभिनेवेशाने सापडेल त्या भरत नांवाला त उरी कवटाळण्याचा प्रयत्न करतात. पण तो त्यांचा दत्तक वारसाही शेवटी अनिश्चिखत व निरुपयोगी ठरतो. त्यामुळे त्यांची वृत्ती पिसाळल्यासारखी होते. अनेक भरत शोधून त्यांना आपला वैदिक वारसा बहाल कण्याचचा प्रयत्न करता करता ते आपलेच हसे कुन घेतात.

वर्ष संज्ञेची परंपरा

वास्तविक भरतवर्ष या नावावरील संस्कारात्मक वलयच मुळी अवदिक आहे. त्याचे स्वरूप जसे जैन परंपेत चपकळ बसत तसे इतरत्र जमत नाही. स्वाष्ट्रला किंवा निवासभूमीला वर्ष म्हणण्याची परंपरा वैदिक आर्यांचा घराण्यात रुढ असल्याचे कोठेही दिसत नाही. पुराण या शब्दाप्रमाणेच वर्ष हा शब्दही संस्कृतमध्ये रुढ झाला असला तरी त्याला जो विशिष्ट अर्थ प्राप्त झालेला आहे तो प्राकृत परंपरेतूनच स्वीकारलेला आहे. नाभिवर्ष-भरतवर्ष ही परंपरा निश्चितपणे वैदिक आर्यांच्या आगमनापूर्वीची आहे. संसृतमध्ये हिमवर्ष इत्यादि नावे नंतरच्या काळातच

रुढ झाली आहेत. त्यात निश्चितपणे अजनाभवर्ष नाभिवर्ष-भरतवर्ष या परंपरचे अनुरकरण झालेले आहे.

भरतवर्ष : अर्थविष्कार

प्राचीन प्राकृत ग्रंथामध्ये भरह-वास किंवा भारह-वास असा उल्लेख येतो. यातील वास या शब्दाच्या मूळ अर्थाचा शाध घेणे आवश्यक आहे. भरतवर्ष या त्याच्या संस्कृत पर्यायापासूनच त्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न आजवर झालेला आहे. परंतु भरतवर्ष हे पद Back formation च पद्धतीने रुढ झालेले आहे. अशी अवस्थ पुष्कळ शब्दाची झालेली आढळते. उदाहरिणी वैतादृय ह'एका पर्वताचे नांव. प्राकृत ग्रंथिकार तो शब्द वेयड्ड असा वापरतात. त्याचा सरळ अर्थ सांगणे नको. पण पुढे कांही संस्कृत ग्रंथकांनी वेयड्ड शब्दाला पुनः संस्कृतभाषेचे रूप देऊन त्याचे वैतादृय असे नवे रूप साधले. पण हा नवा वैतादृय शब्द उच्चारशास्त्रानुसारी असला तरी मूळ अर्थाचा निदर्शक ठरत नाही. याच कारणासाठी वास शब्दाच पुन्हा संस्कृत पांतर वर्ष असे कणे तितके अर्थवाही होत नाही. वास याचा ल अर्ण निवास- निवासस्थान असा आहे. त्यावरून देश, राष्ट्र इत्यादी भूखण्डवाचक अर्ण निघतो. भत शब्दाच प्राकृत रूप भरह किंवा भारह आहे. प्राकृतत्वामुळे दीर्घादेश झाला आहे. त चा ह होणे देखील उच्चारशास्त्रानुसारच आहे (धृति=धिही: असति=वसही. लूणवसही, विमलवसही इ. - - प्राकृतप्रकाश, २/९). म्हणून भारहवास याचा सरळ अर्ण भरतवास म्हणूजे भताचे ळ्य, भरताचा देशख्, भताचे राष्ट्र असा आहे. पण मूळ वृद्धादेश लक्षत न घेता काहीजण भारतवर्ष किंवा केवळ भारत असाही प्रयोग करतात. यामुळे आपल्या देशाला भरतवर्ष किंवा भारतवर्ष आणि भारत अशी दोन्ही अभिधाने रुढ झाली आहेत.

प्राकृत वास शब्द संस्कृत वर्ष शब्दावरूनही तयार करता येतो. वर्ष>वस्स>वास (अश्व >अस्स > आस प्रमाणे ८. पण भरतवासमधील वास शब्द वस् धातूपासूनच आला आहे. संस्कृतातील वर्ष शब्दापासून नव्हे. याकडे दुल्लक्ष कता येत अनाही. तेव्हा भरतवर्ष यातील वर्ष याचा अर्ण वतन या अबी शब्दासारखाच आहे. वंशपरंपरागत चालत आलेली आपली हक्काची निवासभूमी किंवा निजमंडळ वा स्वराष्ट्र असाच त्याचा अभिप्राय आहे. तात्कालिक स्वभकलली किंवा दुसऱ्याच्या हक्काची किंवा दुसऱ्याकडून घेतलेली अशी पकीय भूमी नव्हे. आक्रामित

भूमीही नवहे. चक्रवर्तीची ाज्यसीमा विश्चतच असते. त्याबाहेर तयाचे ऱाज्य कधीही विसतारलेले नसते. आणि त्याची नियत मर्यादा कमीही कता येते नसते. पूर्ण चक्रीची जनमसिध्द हकाची निवास-भूमी, स्वदेश, स्वराष्ट्र असा वर्ष या पदाचा अर्थ झाला. या वर्ष सांला समानार्थ दुसा शब्द विजय असाही जैन साहितयात आढळतो. विजयार्ध आणि विदेहक्षेत्रतील ३२ चक्रवर्ति विभागांच्या विजयानत नामकणमध्ये विजयपदातील जैन संस्कृती स्पष्ट जाणवते. मंगलावती-वियज, गंधमालिनी- विजय इत्यादी नामावहीसाठी जंबूदीवपण्णत्ति ग्रंथातील विशषतः ८ वा ९ वा उद्देश पहावा.

काही जैनेतर प्राकृत ग्रंथमध्येही त्याचा उपयोग याच अर्थाने केलेला आढळतो. इ. सन ८०० च्या सुमारास लिहून पूर्ण झालेल्या लीवई या प्राकृत महाकाव्यातही वास हा शब्द स्वतःचे मूळ राज्य याच अर्थाने वापरला आहे. ह्याचा कर्ता कोऊहल हा जैनेतर आहे-

इय विविह-पयारं जक्खगणा आसीसिऊण णरणाहं ।

णिय - णिय - वासाहुत्तं सव्वे ते उवगया झत्ति ॥

- लीलावई, १३१८

(सप्त गोदावरी भीम या प्रदेशात काही कारणाने आलेले) यक्ष, गंधर्व इत्यादी राजे आपल्या वासाकउड गेले. येथे वास याचा अर्थ स्वतःचे मूळज्य असा स्पष्ट आहे. विशेषतः यक्ष, गंधर्व या योनीतील राजे दुसऱ्या भूमीवर आक्रमण कीत नाहीत. त्यांची स्वतःची भूमी नियत असते. तेवहा वास याचा दुसरा अर्थ संभवत नाही.

राजकीय दृष्टीने या शब्दाकडे पाहावयाचे झाल्यास तयाचा अर्थ स्वभुक्ती स्वतःच्या उपभोगाच्या अधिकांचा प्रदेश असा हातो. मूलराज्य, स्वराष्ट्र, स्वराज्य इत्यादी पदावलीत प्रकारानतराने याचा अर्थ विशद करता येईल. लीलावई काव्याचा नायक ाजा हाल हा स्वराष्ट्र (अश्मक देश) सोडून सप्त-गादावरी-भीम या गोदावरीच्या मुखाकडील प्रदेशात गेला हाता. प्रवासाचा हेतू सिध्द झाल्यावर तो आपल्या मूळ देशातील पठण येथे येतो. त्या संदीत त्याच्या स्वतःच्या राज्यप्रदेशाला स्वभुवित-प्रदेश असे म्हटले आहे. यक्ष-गंधर्वादी राजेही स्वभुक्ति-प्रदेशकडेच गेले. तेवहा तीं वास शब्द वापरला आहे. यावरून वास म्हणजे स्वभुक्ति-विषय हा अर्थ सुनिश्चित आहे-

सिग्घयरं संपत्तो सभुत्ति-सिए पइड्डाणं ॥

- लीलावई, १३२२

खरे तर चक्रवर्तीच्या राज्यप्रदेशालाच वास किंवा संस्कृत अवगुठनामध्ये वर्ष म्हणतात. दुसऱ्या शब्दात वर्ष याचाच अर्थ चक्रवर्तीचे स्वतःचे राज्य. भरत क्षेत्रामधील सहाही खंडातील संपूर्ण भूविभाग. यापैकी पोदनपुसासारखा थोडासाही भाग चक्रीच्या राज्याच्या सभेच्या बाहेर असू शकत नाही हा चक्रवर्तीच्या इच्छेचाही प्रश्न नसतो. ही त्याच्या चक्रवर्तीची महती आहे. समग्र वर्षातील (विजयातील) इंच-न्-इंच भूमी जिंकल्याशिवाय दिग्विजयाच्या कार्यक्रमापासून चक्रवर्ती परावृत्त होऊच शकत नाही. त्यामुळे दिग्विजयासाठी बाहेर पडलेल्याचक्रवर्तीला राजधानीमध्ये पुनः प्रवेशच कता येत नाही. अशी तांत्रिक बाब असल्याने वर्ष या पदाची व्याख्याही तंत्रशुद्ध व नियत आहे. तच्या सीमा कधीही कमी किंवा जास्त होत नाहीत - कता येत नाहीत !! म्हणजेच वर्ष हा प्रत्येक चक्रवर्तीचा स्वभुक्तीच असतो. स्वःच्या राज्यप्रदेशाचा उल्लेख स्वतः भरत चक्रवर्तीनेही मदभुक्ति असा स्पष्टपण केला आहे-

अहं हि भरतो नाम चक्री वृषभनंदनः १

मत्साद् भावनतु मदभुक्तिवासिनो व्यंतरामराः ॥

-महापुराण, पर्व २८/१२०

मी वृषभपुत्र भरत चक्रवर्ती आहे म्हणून माझ्या राज्यामध्ये राहणाऱ्या व्यंतरदेवानी (यक्षांनी) माझ्या स्वाधीन व्हावे असा आदेश भरताने भरतवर्षातील सर्वच यक्षादिक निवासीना धाडला. यावरून वर्ष म्हणजे चक्रवर्तीची स्वभुक्तीच असते हे उघड आहे.

भागवतादिक पुाण ग्रंथामध्येही या संदर्भातील वर्ष हा शब्द याच पारंपरिक अर्थाने योजलेला आढळतो-

तस्य हि इंद्र स्पर्धमानो भगवन्वशर्षे न ववर्ष, तदवधार्य भगवान्

ऋषभदेवोस्ववर्ष अजनाभं नाम अभ्यवर्षत् ।

-भागवत पु., ५/४/३

या ठिकाणी भगवन् वर्ष किंवा स्ववर्ष या पदांचा अर्थ स्पष्टपणे भगवानांचा (ऋषीनाथांचा) देश किंवा स्वराष्ट्र असाच आहे.

पुढील अनेक ठिकाणी याच संदीत वर्ष पदाऐवजी अवनी, भूमी, भूखण्ड इत्यादी राष्ट्रवाचक शब्द वापरले आहेत. त्यांच्या निरीक्षण-पभणवरुन वर सांगितलेला वर्ष पदाचा अर्थ समधिक स्पष्ट प्रतिभासित होतो.

जिनसेन आचार्यांनी आपल्या महापुराणामध्ये या वर्षाभिधानाच्या नामकरणाच्या इतिहासाची नोंद करतातना या समस्त षट्खण्डात्मक क्षेत्रविभागाला भरतवर्ष याच अर्थाने स्पष्टपणे भरतावनी असे म्हटले आहे-

यन्नाम्ना भतावनित्वमगमत् षट्खण्डभूषा मही

-महापुराण, ३७/२०३.

विष्णुपुराणामध्येही भरतवर्ष याच अर्थाने भरतभूमिभग अश पदाची योजना केली आहे-

गायनित देवाः किल गीतकानि

धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।

-विष्णुपुराण, २/६/२४.

एकनाथी भगवतामध्य तर भूमी आणि वर्ष दोन्ही पदे एकार्थवाची असून, शिवाय अशी भूमी ही राजाची प्रत्यक्ष निवासभूमी किंवा स्वराष्ट्रच होय असे स्पष्टातिस्पष्ट विधान आढळते-

ता भरतु राहिला ये भूमिकेसी ।

म्हणौनि भरतवर्ष म्हणती यासी १।

- सार्थ एकनाभि भागवत, अ. २/१४६.

आणि नारदपुराणामध्ये तर भारताच्या अशा विशिष्ट भूविभागाचा अर्थ पितृ-पितामह-
क्रमाने आपल्या वंशपरंपरेतून प्राप्त झालेले कुलराज्य अशा शब्दामध्ये स्पष्ट केला आहे-

स राजा प्रापतराज्यस्तु पितृपितामहक्रमात् ।

-नारदपुराण, ४८/६.

पुढील कालखंडामध्ये यालाच स्वराज्य अशी संबोधना प्राप्त झालेली स्पष्टपणे लक्षात येते.

भरतवर्ष व भरतक्षेत्र या दोन सुविख्यात अभिधानाच्या खालेखाल भरतखंड असा व्यपदेशही साहित्यात प्रचलित आहे. याचा अनुभव वरीलप्रमाणे केवळ प्राकृत-संस्कृतमध्येच नवहे तर आधुनिक सर्व भारतीय भाषांमध्येही अव्याहत येतो. प्रसिद्ध हिंदी कवी सूदासांनी आपल्या सूरसागर ग्रंथत याच पूर्वेतिहासाची नोंद पुढील पदात केली आहे-

भरत सो भरत खण्ड को राव ।

करे सदा ही धर्म अरु न्याव ॥

- सूरसागर, पंचम स्कंध, पान १५१.

आणि बनारसी विलासमध्येही वील विधानाला शब्दशः त्याच सुरामध्ये साक्ष आढळते-

भरत खण्ड के प्राणी जे ते ।

प्रजा भरत राजा की ते ते ॥

- बनारसी विलास, ३८.

नामकरणातील संस्कृतीचे दर्शन

यावरुन भरतवर्ष या सौतील नामकरणाची परंपरा अवैदिक असून ती प्राकृतप्रणालीशी निगिउत आहे. वर्ष आणि विजय हे दोनही शब्द जैन परंपरेत एका विशिष्ट अर्थाने वापरतात. चक्रवर्तीचे षट्खण्ड राजय, चक्रवर्तीच्या दिग्विजयाची परिसीमा, एका चक्रवर्तीच्या राज्यातील विशाल भूखण्ड, चक्रवर्तीच्या राज्याच्या विस्ताराचे एक परिण्माण (Unit) अशा अत्यंत सुनिश्चित अर्थाने हे दोनही शब्द वापरतात. विशेषतः विदेहोत्रातील चक्रवर्तीच्या ताब्यातील विशाल भूखंडाला विजय शब्द वापरतात तर इतर ११ वर्ष शब्द वापरतात आणि ह्या सर्व कल्पना जैन संस्कृतीच्याच निदर्शक आहेत. अशा प्रकारची कल्पना इतरत्र दिसून येत नाही. म्हणून भरतवर्ष याचा अर्थ भरत चक्रवर्तीच्या राज्यप्रदेश असा पारंपरिक अर्ा असून त्यातील कल्पना निश्चितपणे अवैदिक आहे. याच अर्ाीने चक्रवर्तीच्या राज्याची सीमा इर्ाविणाऱ्या मोठ्या पर्वतांना वर्षधर पर्वत म्हणतात. ही कल्पना जैन संस्कृतीशिवाय इतरत्र कोठेही आढळत नाही.

याशिवाय वर्ष शब्द वृष् धातूपासूनही साधता येतो. ज्या खेत्रविभागावर तीर्ाकिरांच्या धर्ोपदेशाचा वर्षव होत असतो तो प्रदेश वर्ष नावाने प्रसिध्द आहे. तीर्ाकिरांच्या धर्मचक्र परिवर्तनाचा खेत्रविभागही निश्चित ठरलेला असतो. असा वर्षाव प्रथमतः आदिनाथांनी कला म्हणून त्यांना वृषभ असेही म्हणतात. तीर्ाकिरांच्या विहाराची खत्रमर्यादा नियमित (षट्खण्डात्मक) समजण्याची पध्दतसुध्दा खास जैनांचीच आहे. अशी प्रणाली वैदिक परंपरेत कोठेच दिसत नाही. राजांच्या नावाने नगरे वसविणे किंवा एखाडा दोट्या प्रदेशाला प्रसिध्द राजाचे नाव देणे अशी पध्दत वैदिक परंपरेत रुढ होती (महाभारत, आदिपर्व, ६३/२८ त ३२). पण तेाि अग इतरत्र कोठेही विशिष्ट भूखण्डाला किंवा राज्यप्रदेशाला वर्ष असे नामभिधान मिळालेले सित नाही. मानववर्ष, हिमवर्ष असे शब्दप्रयोग साहित्यात आढळतात पण ते पश्चात्कालीन हेत. त्यात केवळ भरतर्ााचे अनुकरण दिसते. कारण त्यामध्ये भौगोलिक मर्यादांचे सोमांकन मुळीच नाही. त्यामुळे अतिव्यापती व अव्यापती असे दोन्ही दोष संभवतात !

महाभारतातील भारत संज्ञा

दुष्यन्तपुत्र भरताच्या वंशजांना भारत म्हटले आहे. आणि या देशाचे नांव भारत आहे. म्हणून त्या दोनही नामपदांचा संपर्क साधण्याचा काहीजण प्रयत्न करतात. पण तो ऐतिहासिक सत्य ठरू शकत नाही. महाभारत ग्रंति सर्वत्र भारत हा शब्द वंशावाचकच आहे. काठेही तो

शब्द देशवाचक नाही. शिवाय तो या वर्षप्राय देशातील सर्वच लाकांना उद्देशून कधीही वापरलेला नाही. भारत हा शब्द वंशवाचकच आहे. कोठेही तो शब्द देशवाचक नाही. भारत-वंशाबराबर इतर अनेक वंश त्याचवेळी तेथीं विडामान होते. इतकेच नव्हे तर ते सर्व भरतवर्षातच राहात होते. त्या पूर्वीचे पुरु इत्यादी वंशसुद्धा भरतवर्षातच राहात होते. म्हणजे भरतवर्ष हे नांव त्या वंशातील लोकांपेक्षा फार प्राचीन आहे. म्हणून कोणत्याही प्रकारे आपणास कालविपर्यय करता येणार नाही. सुदासाच्या आर्य टोळीतील लाकांना भरत म्हणत असत. तोही एक वंश असावा. त्यांच्यापासून भारत ही संज्ञा साधण्यासाठी काहीजणांना वाटते की राष्ट्रांची नांव व्यक्तीवून पडत नसतात, तर ती वंशावरूनच पडतात. पण हेही म्हणणे खरे नाही. कारण आदिपर्वतातील ६३ व्या सध्यायावरून प्रदेशांना नावे ही व्यक्ती वरूनही पडतात हे उघड दिसून येते. शिवाय वंशांची नोंदही मूलतः व्यक्तीवरून पडलेली असतात. भारतवंश दुष्यन्तुत्र भरतापासून रुढ झाला आहे. पुरुवंश वा पौरववंश ही पुरुराजापासूनच प्रचलित झाला. त्याचप्रमाणे कुरुवंश व कुरुदेव (कुरुक्षेत्र) ही नाव कुरु या प्रसिद्ध राजापासूनच प्रचलित झाली. म्हणून भारत हा शब्द प्राकृत भारह या पदावरून आलेला आहे हे निश्चित ठरते.

व्यक्तिवाचक राष्ट्राभिधान

प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक काहापर्यंत व्यक्तीच्या नावावरून देशाला ओळखण्याची पद्धत अखंडित आहे. ही गोष्ट अमेरिका इत्यादी दुसऱ्या खंडातील अनेक देशांकडेही पाहिल्यास हसज लक्षात येईल-

अमेरिकनस् वेस्पुशियस (१४९१-१५१२) या इटालियन सागी व्यापाऱ्याच्या नावावरून आजच्या अमेरिकेला अमेरिका असे म्हटले जाऊ लागले. त्यावेळी नव्यानेच शोध लागलल्या या देशाचा आखडाही त्यानीच पहिल्यांदा तयार केला होता. त्यांनी नवीन जागातील (अमेरिकेतील) अटलांटिक-किनारा वगैरे प्रदेशाचा शोध लावला. या घटनेचा युोपात व्यापक प्रमाणात प्रसार झाला. म्हणून जर्मन भूगोलकार माग्ट्रिन वाल्डसीमूलर यानी १५०७ मध्ये अमेरिकन्स् यांनी या प्रदेशाचा शोध लावल्यामुळे या प्रदेशाला अमेरिका असे नांव देण्यात यावे अशी सूचना केली. त्यावेळी त्या कल्पनेचे सामान्यतः स्वागत केले गेले.

सायणभाष्यातील अर्थसंभ्रांती

हिंदूच्या साहित्यिक परंपरेला अनुसरून निश्चित असा एकच नवहे तर भरत नावाचे अनिक राजे होऊन गेले. (१) दुष्यंतपुत्र भरत हा कालिदासाच्या शकुंतल नाटकामुळे जास्त प्रसिध्द व विख्यात आहे. नाटकाच्या प्रतिष्ठेमुळे या सर्वदमन भरतालाही एक प्रकारची प्रतिष्ठा नव्याने मिळाली. ती प्रतिष्ठा जणु काही आणखी वाढविण्यासाठीच लोक एकाएकी याचा संबंध भरतवर्षाच्या नांवातील भरत राजाशी जुळविण्यात अभिमान बाळगू लागले. सामान्य जनांची किा सोडा पण डॉ. वासुदेवशरण अग्रवाल या दर्दी इतिहासकाराने सुध्दा आपल्या भारत की मौलिक एकता या ग्रंतीतील पान २२-२४ वर अशाच अर्थाचे विधान एकेकाळी केले होते. अर्थात् या चुकीला देखील ऋग्वेदावरील सायणभाष्यातील-

हे अग्नेय ! त्वां भरतो दौष्यन्तिरेतत्संज्ञको राजा वाजिभिर्वाजो हविलक्षणमन्ने तद्वद्भिः ऋत्विग्भिः सह द्विता- इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहार द्विविधरूपेण शुनं सुखमुद्दिश्य ईडे स्तुतवान् !

या पदावलीचा आधार होता यात भरताचा परिचय दुष्यंतपुत्र (दौष्यनित) असा करून दिला आहे. पण ह्याचा संदीा भरत वर्षाच्या नावाकडे मुळीच नाही. हा भरत शब्द देशवाचक नाही. दुष्यंतपुत्र भरताच्या नावावरून या देशाचे नाव रुढ झाले असा अर्थ काढण्यासाठी हा आधार असमर्थ आहे. शिवाय अग्निपुराणादिक प्राचीन साहित्यातील इतर अनेक विधानांशी असा अर्ी सुसंगत नाही. तेीं भरतवर्षाच्या नावाच्या संदर्भातील भरताचा परिचय अगदी स्पष्ट शब्दात ऋषभदेवांचा ज्येष्ठ पुत्र असा करून दिला आहे. त्यावरून भरतवर्षाच्या नामाभिधानाचा अधिष्ठाता दुष्यन्तपुत्र नवहे हे उघड आहे. म्हणूनच डॉक्टर अग्रवालांनी आपली चूक नंतर स्पष्ट शब्दात सुधारली आहे (मार्कण्डेयपुराण : सांस्कृतिक अध्ययन, पान १३८, पदटीपा).

महाभारतातील संदर्भाचे विवरण

आपल्या देशाचे नाव भरतवर्ष असेच आहे. भरत हा देशवाचक शब्दप्रयोग भारह या प्राकृत प्रयोगावरून प्रचलित झाला आहे. महाभारतातील वंशवाचक भरत या शब्दाचा व वर्षवाचक भारत या सोचा परस्पर काहीच संबंध नाही. दुष्यंतपुत्रा भरताच्या (सर्वदमनाच्या) वंशजांच्या कुळाचा फक्त भारतकुल किंवा भारतवंश म्हटले आहे. किंवा सब्रदमन भरताच्या अगर भारतवंशाच्या कीर्तीवरून या दशाला नामाभिधान प्राप्त झाल्याचा स्पष्ट किंवा अस्पष्टही उल्लेख संबंध महाभारतात कोठेही नाही. शिवाय ऋषभपुत्र भरत आणि दुष्यंतपुत्र भरत यांच्या नामकरणच विधीमध्ये व अर्थामध्येही फार मोठा फरक आहे. ऋषभपुत्र हा सर्वांचे भरण-पाषण करणारा खरा प्रजापाल असा नांवानुष भरत आहे. जो सर्वांचे भरण कतो तो भरत ही निरुक्ती ऋषभपुत्राच्या संदीतच योग्य ठरते.

इति प्रमोदमुत्पाद्य पुर सानतःपुरे परम् ॥ १५७ ॥

प्रमोदभरतः प्रेमनिर्भा बंधुता तदा ॥ १५८ ॥

इत्यानंद परंपरां प्रतिदिनं संवर्धयन् स्वगुणैः ।

पिशोर्बन्धुजनसय च प्रशमयँल्लोकस्य दुःखासिकाम् ॥

नाभेयोदयभूधरादधरितक्षोणीधरादुगतः ।

प्रालेयांशुरिवाबभौ भरतराड्भूलाकमुद्भासयन् ॥ २२२ ॥

गुरुभारं वोढुं क्षमायाः क्षमः ॥ २२३ ॥

- महापुराण, पर्व १५.

महापुराणान्तर्गत १५ व्या पर्वातील या काही ओळी ऋषभपुत्राया भरत या नावाची सार्थकता सिद्ध करण्यास पुरेशा आहेत. त्याच्या जनमामुळे आणि अस्तित्वामळे सगळीकडे आनंदाची उधाण-भरती आली होती. नगरात, अंतःपुरात बन्धुवर्गात त्याच्या दर्शनाचा आनंद भरून ओसंडत होता. आपल्या जनकासह त्या सर्वांचा तो आनंद आपल्या गुणाच्या बळावर भरताने प्रतिदिनी दुणावून दाखविला. एका अनंदातून दुसऱ्या आनंदाला बहार येत होता. सर्वांची दुःखे शमली. त्याच्या गुणकिरणांचा प्रकाश सर्वत्र फाकला आणि या पृथ्वीच्या पालनाचा भार वाहण्यास तो समर्थ ठतला. सर्वदमन भरताशी तुलना केली त ही स्थिती किती वेगळी आहे हे स्पष्ट जाणवल्याशिवाय राहणार नाही. याच गथात नव्हे तर इतर सर्वत्रच यात सुसंगती आढळते-

भरतानंदनं नंदा नंदनं चक्रवर्तिनम् । भरताख्यं

हरिवंश पुाणातील (९/२१) ह्या आळीची साक्ष पुरशी आहे. यावरुन भागवत पुराणातील (५/५/२०) भरणं प्रजानाम् । ही निरुक्ती ऋषभेय भरताला शस्त्रशुध्द लागू होते !

पण दुष्यंतपुत्राच्या बाबतीत ऋषभपुत्रासारखी नावाची सार्थकता नाही. कारण या नावाच्या पाठीमागे जी भूमिका आहे ती भरण-पोषण कणाऱ्याची नसून पोषित-पालिताचीच आहे. तेथे भरण-पोषण करणाा राजा दुष्यंत आहे. तर सर्वदमन हा अस्वीकृत पुत्र असून केवळ पालनाच्या अपेक्षेने शकुंतला त्याला धेऊन दुष्यंतासमोर उभी आहे. म्हणजे खऱ्या अर्थाने तो भरत नसून भर्तव्य आहे.

भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थः शकुंतलाम् ॥ ११ ॥

तसमाद् भरस्व दुष्यन्त पु१ां शाकुंतलं नृप ॥ १३ ॥

शाकुंतलं महात्मानं दार्ष्यान्त भर पारव ।

भर्तव्योऽयं त्वय त्वया यस्मादस्माकंवचनादपि ॥ १४ ॥

तस्माद्भवतु अयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ १५ ॥

- आदिपर्व, ७५/११ ते १५

या आकाशवाणीवरुन शकुंतलापुत्र पूवीर सर्वदमन नवाने ओळखला जात होता तरी त्याचे भ्रत हे दुसरे नाव कसे पडले याचा वृत्तांत समजततो. या वर्षप्राय देशाच्या नामकरणाचा काहीही संबंध येथे नाही. पण पूवीरचा त्याचा पुरुवंदा मात्र त्याच कीर्तीवरुन नामांतरित झाला. त्याच कलाला भरतकुल असे नवे नाव प्राप्त झाले. आणि त्याचे वंशज भारत नावान प्रसिद पावले. पण हा दो नवहे. शिवाय फक्त भरताचच वंशजांना भारत म्हटले आहे, इतर वंशजाना नवहे. त्याचवेळी दुसरे कित्येक वंश व वंशावळी विद्यमान होत्याच. शेवटपर्यंत त्या स्वनामख्यातच राहिल्या.

भारत हा व्यपदेश महाभारतामध्ये सर्वत्र वंशवाचकच आहे. ते फक्त कुलाचे अभिधान आहे, देशाचे वा राष्ट्राचे मुलीच नव्हे --

शकुंतलायां दुष्यनताद् भरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाम्नदं प्रथितं कुलम् ॥
- आदिपर्व, २/९६

प्रणष्टं भरतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
- आदिपर्व, ६७/२४

त्वद्भक्त्या तु भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥
- आदिपर्व, ९७/१२

भताद् भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपर च ये पूर्व वै भारता इतिह विश्रुताः ॥
-आदिपर्व, ७४/३१

दुष्यनताद् भरतो जज्ञे विद्वान् शाकुंतलो नृपः ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः ॥
- आदिपर्व, ९४/१९

या देशात भरतवंशाशिवाय दुसरे अनेक वंश स्वनामख्यात असून ते सर्व एकाच वेळी येथे विद्यमान होते (आदिपर्व, ७५/१ व २). तेव्हा भारत याचा अर्थ या देशातील सर्व नागरिक असा पमुलीच होत नाही.

शिवाय सर्वदमन भरत हा चक्रवर्तीर किंवा सम्राट झाल्यामुळे काही विशेष व नवीन घडल असेही नाही. पूर्वी त्याच परंपरेत पुष्कळ सम्राट होऊन गेले आहेत (आदिपर्व, ७५/३२). नहुष, ययाति, जनमेजय हे सर्व विश्वविजयी सम्राट होते (आदिपर्व, ९५/११). अयुतनायी देखील

तितकाच मोठा ाजा होता. त्याने तर अयुतवेळा पुरुषमघ केला (आदिपर्व, ९५/२०). सर्वदमन भ्रताचे वडील दुष्यनत स्वतः-कही अखिल भूमीचे अधिपती होते (आदिपर्व, ६८/३,४ व ५). या सर्वापेक्षाही मनु व पुरु अतिरेष्ठ व कीर्तिसंपन्न होते. मानव वंश मनूपासूनच प्रचलित झाला अस मानतात. तर पुरुचा वंशही अतिविशाल कीर्तीचा म्हणून प्रख्यात आहे. पण त्या सर्व नावावरून फक्त वंशनामे रुढ झाली. देशनामाशी या कोणाचाही संबंध नाही. या संबंध प्रजेला दक्षप्रणीत म्हण्टले आहे (दक्षदिमाः प्रजाः । आदिपर्व, ७५/५). पण त्याचेही नाव या भूमीला कधी प्राप्त झाले नाही. कारण या सर्वांचे वास्तव्य भरत वर्षातच होते. भरत वर्षाचे नामकरण वरील सर्वापेक्षा फारच प्राचीन आहे. म्हणून संबंधित भरत इतर सर्व भरतराजांपेक्षा प्राचीनतम आहे.

भरह-सगर-माहव-णल-णहुस-मंधाङ्ग-दिलीमप्पमुह-
सव्वधरामंडल-पत्थिवसत्थ।

- कुवलयमाला, पान १५/११

सर्वधरामंडल किंवा सार्वभौम राजेश्वांच्या या क्रमवारीतही नल, नहुष इत्यादी सर्व सम्राट भरतानंतरच नोंदलेले आहेत. शिवाय या यादीमध्ये आदिम स्थान भरह-भरत यांनाच दिले आहे. सग, नल, नहुष इत्यादींच्याही पूर्ववर्ती असणारा हा भरत शकुंतला-दुष्यनत-पुत्र असणे कदापि संभवत नाही.

ऋषभपुत्र भरताचे जीवित जितके स्पष्ट, ठळक व सुनिश्चित आहे तितके दुष्यनतपुत्र भरताचे नाही. त्याच्या जीवित घटनांमध्ये अनेक ठिकाणी अस्पष्टता आहे. विशेषतः त्याचे नाव, त्याच्या भार्याख, त्याचे पुत्र व उत्तराधिकी या बाबतीत माहिती पुष्कळच त्रुटित आणि विसंगत आहे. त्यामुळे त्या दोन व्यक्तींतील फरक स्पष्ट जाणवतो. केवळ नामसादृश्यामुळे त्या दोन व्यक्तित्वांमध्ये संभ्रम होण्याचे कोणतेच कारण उरत नाही, आणि तशी शक्यताही नाही. ऋळक फरक पाहिल्यास एका दृष्टिखपात तंच्यामधील भिन्नत्व जाणवेल--

ऋषभपुत्र भरत

दुष्यंतपुत्र भरत

१) काल-	अंतिम मनू	मनूनंतर फारच पश्चात्कालीन
२) वंश-	सर्वप्रथम वंश	पूर्वीच अनेक वंश
३) बंधुसंख्या-	१०० बंधू	कोणी नाही
४) नाम-	निश्चित एकरूपता	विविधता- सौद्युम्नि (शत. ब्रा. १३/५/४/१०) दमन (भागवत पु. ९/२०) सर्वदमन (महाभा., आदि ७४/८) भरत (महाभा., आदि ७५/१५) (महाभा., आदि ९४/१९)
५) पुत्रसंख्या-	सुनिश्चित	अनिश्चितता
६) उत्तराधिकारी-	स्वतःचा जयेष्ठपुत्र अर्कक्रीर्ती	दत्तकपुत्र
७) जीवित घटना-	सुसंगत	त्रुटित
८) आयुष्य-	निश्चित कालखंड	विविध मतप्रणाली

(२) दशरथपुत्र भरताने तर जो राज्य कारभार केला तो वडील बंधू रामचंद्र यांच्याच नावाने केला असल्याने भारतातील वर्षाधिपतीच्या यादीत त्याचे नाव अंतर्भूत झालेलेच नाही. आणि (३) नाट्यशास्त्रप्रसिद्ध भरत तर उघडच भरतमुनी म्हणून प्रसिद्ध आहे, राजा म्हणून नव्हे.

आर्य टोळीतील भरत व्यपदेशाचा परामर्श

अशा रीतीने भरत नावाच्या इतर सत्र राजांची नामावली निकालात निघाल्याने ऋषभपुत्र भरताशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही परंपरेतील इतर भरताचाच ध्यास घेतलेल्या वेदनिष्ठांनी (४) आर्य टोळीतील एका भरत व्यपदेशाचा आधार घेण्याचा आणखी एक पोरकट प्रयत्न केला आहे-

भरत टोळीच्यासुदस राजाने या (दशराज) युध्दात अन्य राजांचा पराभव केला सुदास विजयी झाला. आणि त्यान सारा उत्तर भारत व्यापला. उत्तर भारत आर्यावर्त झाला..... पण सरते शेवटी भरत लोक विजयी झाले. भरतांच्या या देशभरच्या प्रभुत्वा मुळेच या देशाला भारत किंवा भरतवर्ष हे नाव पडली. प्राचीन वाङ्मय चाळीत असताना आर्यांच्या वसाहती ज्या प्रदेशात झाल्या त्यांचा उरलेला मिळतो.

- अभिनव इतिहास, इयत्ता आठवीसाठी, पुणे १९६९, पान ७८.

ही किंवा अशाच प्रकारची विधाने वारंवार प्रसिध्द करण्यात येतात. या वरील विधानाप्रमाणेच व्यक्तिपुरससर व विसंगत अशा तर्कांना व अनुमानांना शिक्षण संस्थेतील पाठ्यक्रमातही स्थान मिळते. आणि अजाण मुलांवर अप्रामाणिक संस्कार होत राहतात. याकडे सरकारचे अगर इतरांचे असावे तितके लक्ष असत नाही हे आपले दुर्दैव होय. वरील विधानातील तथ्यातथ्याची चिकित्सा करणे कठीण नाही --

१) त्याच अभिनव इतिहासामध्ये पान ७६-७८ वर आर्य हे भटके होते, टोळीवाले होते आणि त्यांनी भारतात येऊन वसाहती स्थापन केल्या. ते आपसातही भाण्डत असत. केवळ पोटासाठीच येथे आले. दशराज युध्दात त्यांना मोठा विजय मिळाला इत्यादी वृत्तांत सविसतर मांडला आहे. यावरून आर्य हेही परकीय आक्रमकच होते हे सिध्द करण्यास दुसरा पुरावा नको आहे.

२) टोळीवाले आर्य एतद्देशीयांपेक्षा रेष्ट नव्हते. ते केवळ पोटासाठीच भटकणारे होते. दशराज युध्दात घ्यांना जो जय मिळाला तो येथील प्रादेशिक दहा राजांच्या मदतीनेच. नंतरच त्यांचे भटके जीवन संपले. याचा स्पष्ट अर्थ वैदिक आर्यांच्या आगमनापूर्वीच येथी राज्यसंस्था नांदत होती. येथील मूळ हिवाशी आर्यांप्रमाणे भटके व संस्कृतिशून्य किंवा हीन जीवन जगणारे नव्हते. त्यांचे जीवन सुसंस्कृत होते. ते सामाजिक संस्था चालविण्यास पात्र होते.

३) आर्य भारतात आले व त्यांनी भरताचा उत्तर भाग व्यापला. म्हणजे ते यण्यापूर्वीच या भूमीचे नाव भरतवर्ष असे सर्वश्रुत होते. या भरतवर्षामध्ये जेथे जेथी आर्यांच्या वसाहती दृढमूल झाल्या त्यांपैकी काही प्रदेशांना त्यांनी स्वतःची नवी नावे नंतरच्या काळी प्रचलित केली. ती

आर्यावर्त, ब्रह्मावर्त अशा निराळ्या स्वरूपाची होती. भरतवर्ष पध्दतीच्या नावाशी त्यांचे सानिध्य नाही. त्यातील सांस्कृतिक धारा मूलतः वेगवेगळ्या आहेत.

४) ज्या आर्य राजाने दशराज युद्ध जिंकले त्याचे नांव सुदास आहे तर त्याच्या टोळीचे नाव भरत आहे. म्हणजे हा भरत कोणी राजा नव्हता आणि सुदास या राजावरून या भूमीस नाव पडलेले नाही. शिवाय इंद्राने वृत्राचा पराभव करण्याच्या अगोदर एतद्देशीय मोठ्या राजांचा पराभव झाला नव्हता आणि वैदिक आर्यांना पूर्ण जय मिळाला नव्हता. हाही उल्लेख ऋगवेदात स्पष्टपणे पाहावयास मिळतो. म्हणून सुदासने ही भूमी जिंकली हे विधान निकषावर टिकत नाही. येथील मूळचा राजा व वैदिक आर्यांचा बलाढ्य शत्रू वृत्र हाच होता. त्याचा पराभव सुदासने केलेला नाही. म्हणजे सुदास किंवा त्याच्या भरत टोळीन हा देश जिंकला या विधानाला अर्थ उरत नाही. आणि इंद्रासारख्या बलाढ्य विजेत्याचे नाव विख्यात असताना या भूमीला भरत टोळीच्या लोकांचे सामुहिक नाव प्राप्त होणे अप्रशस्तच नव्हे तर अशक्य आहे. शिवाय इंद्राचेही नाव या देशाला प्राप्त झालेले नाही हे उघड सत्य आहे महाभारतातील भरतवंशीय लोकांचा काल दुष्यन्पुत्र भरताच्या पश्चात्कालीनच आहे. दुष्यन्ताच्या अगोदर भरतवंश अस्तित्वात असल्याचा उल्लेख महाभारतात तरी नाही. अन्यत्रही आढळलेला नाही. महाभारतातील आदिपर्वांमध्ये वंशावतरण व वंशविवरण मोठ्या प्रमाणत दिलेले आहे. प्रारंभ तर प्रत्यक्ष प्रजापती व मनूपासून झालेला आहे. पुरु, यदू इत्यादिक मोठमोठ्या वंशांची माहिती तपशीलवार दिली आहे. त्यात भरत वंशचा जो उल्लेख आहे तो निश्चितपणे पुरुवंशीय दुष्यन्त राजाच्या नंतरचा असून तो भत वर्षाच्या नामकरणकालाच्या मानाने फारच अर्वाचीन आहे ! दुष्यन्त स्वतः पुरुवंशातील अठठराव्या पिढीत जनमला असून पुरुवंशापूर्वीही कित्येक वंश विख्यात होतेच. पण तयामध्य दुसरा एखादा वैदिक भरतवंश निश्चितपणे आढळत नाही. आणि पूर्वीच्या वंशकर राजांपैकी कोणाचेही नाव या भूमीला देण्यात आलेले नाही हेही स्पष्टच आहे.

भरतानाम् या पदाची चिकित्सा

आदि पर्वातील ६८ व्या अध्यायामधील कुरुवंशकीर्तनामध्ये दुष्यन्त राजा पुरुवंशाचा वंशकर होता असावे स्पष्ट म्हटले आहे (श्लो. ३). मग भरताच्या जन्मापूर्वी, भरतवंश अस्तित्वात नसतातना, या भूमीचे नांव काय असावे हा प्रश्न सहजच निर्माण होतो. येथे

आदितय, पुरु, पोण्ड्र इ. अनेक वंशांतील लोक राहात होते: राजे, महाजेचही होते: सार्वभौम होते: चक्रवर्तीही होते. दुष्यन्तान देखील सर्व भूमी पादाग्रनत केल्ली होती (आदिपर्व ६८/३). पण त्यांपैकी कुणाचेही नाव या भूमीला देण्यात आलेले आढळत नाही. त्या त्या कुलपुरुषापासून विविध कुल-नावे मात्र रुढ झाली. वंशनामावरून राष्ट्राला नाव देण्याची पद्धत महाभारताच्या परंपरेत प्रचलित नाही. तेव्हा ऋग्वेदातील भरत शब्दाच्या अनेकार्थी पदावरून निश्चित असे कोणतेही विधान करण कठीण आहे. मात्र महाभारतातील (आदिपर्व ६२ इ.). तेथे त्याचा अर्थ वंश असाच आहे. पण तो वंश प्रारंभकालीन नसून दुष्यन्तपुत्र भ्राताच्या नंतरचा आहे. हाच अर्ग वेदातील याच व्यपदेशाच्या पदांना लावता येईल काय ? या बाबतीत पुढील काही उल्लेखंकडे लक्ष वेधल्याशिवाय राहात नाही--

भरतानां महज्जनम शृण्वतामनसूयताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ २६ ॥
भारतानां महज्जनम महाभारतमुच्यते ॥ ३९ ॥
भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ॥ ४० ॥
- आदिपर्व ६२/२६, ३९, ४०.

या सर्व चिकित्सेवुन हेच सिध्द होते की-

भरतांच्या या देशभरच्या प्रभुत्वामुळेच या देशाला
भारत किंवा भारतवर्ष हे नाव पडले.

या विधानातील अनुमानाला कोणताही आधार नाही. त्यात पूर्वापर सुसंगती नाही. केवळ भरत या ध्वनीमुळे निर्माण झालेला तो एक भ्रम आहे.

डॉ. अग्रवाल यांचा भ्रमपरिहार

भरत-आर्य परकीय आक्रमकच असून त्यांचा काल केवळ इ. सनपूर्व २००० वर्षांच्या जवळपासचा आहे. या भूमीचे भरतवर्ष हे नाव त्याहून फारच प्राचीन आहे. भरत-आर्यांच्यामुळे

या देशाला नवे नाव प्राप्त झाले असे विधान आर्यप्रणीत अगर इतर कोणत्याही ग्रंथात आढळत नाही. तेव्हा असा हट्ट हा केवळ दुरभिनिवेशाचाच विलास आहे. चुकून का होईलना पण एके काळी डॉ. वासुदेवशरण अग्रवाल यांनी या देशाचे भरत हे नाव दुष्यन्तपुत्र भरतावरून पडले असे विधान केले होते. त्यांचा तो आधार चूक ठरल्यावर त्यांनी ते विधान प्रामाणिकपणे मागे घेतले. डॉ. अग्रवाल हे खरे इतिहासज्ञ असल्याने, अग्निपुराणादिक अनेक प्राचीन ग्रंथांमध्ये या देशाच्या नावासंबंधी योग्य पुरावा मिळाल्यावर त्यांनी आपली चूक निःसंदिग्धपणे सुधारली- मार्कंडेय पुराण: सांस्कृतिक अभ्यास (पान १३८ पद-टिप्पण) या आपल्या ग्रंथात ते लिहितात-

मैंने आपनी भारत की मौलिक एकता नामक पुस्तकमें दीर्घनित भरतसे भारतवर्ष लिखक भूल की थी इसकी ओर मेा ध्यान कुद मित्रोंने आकर्षित किया, उसे अब सुधार लेना चाहिए ।

तरी पण ज्यांचा दुरभिनिवेश नडता त्यांनी या सत्य तत्वाकड सरळ डोळे झाक केली. अशांच्यासाठी त्यांच्याच ग्रंथातील भरपूर पुरावा वस्तुस्थितिनिदर्शनासाठी, न्यायस्थितीसाठी आणि सूजांच्या विचारासाठी संकलित रीतीने प्रस्तुत करीत अहो. काही जणांच्या अभिनिवेशाच्या तीव्रतेवरूनच अशा माहितीची गरज का भसते ते कळते. हा स्वतःच्या अविष्काराचा आणि सांस्कृतिक वारसाहक्काचा प्रश्न असल्याने प्रत्येक सत्तवशील माणसाला यांची आवश्यकता पटल्याशिवाय राहाणार नाही.

सुदास-विमर्श

५) शिवाय भरतटोळीचा प्रमुख सुदास होता हे विधानही तपासून पाहण्यासारखे आहे. हा सुदास एक राजा होता ही बाब महत्त्वाची आहे. वेदिक आर्य टोळ्याटोळ्यांनी भारतात उतरत असताना घट्यांच्याबराबरकोणी राजा होता असे कोणत्याही विधानाने सिध्द झालेले नाही. तो परकीय राजा येथे येण्यापूर्वी कोणत्या देशाचे शासन करीत होता हे कळते तर आर्य कोडून आले हे नक्कीच सांगता आले असते !! येथील व जगातील विद्वानांना आर्यांच्या मूळ निवासस्थानाची सदैव चर्चा करण्याचे कानरण उले नसते ! म्हणजेच सुदास हा जर राजा होता तर तो परकीय आर्य नसावाच. तो या देशातीलच एक राजा असला पाहिजे. आर्य टोळ्या

सुदासाला मिळाला असतील. सुदास त्यांचा नेता बनला असेल. सुदास या शब्दतील दास या पदाकडे लक्ष वेधल्याशिवाय राहात नाही. वैदिक आर्य दासांचा द्वेष कीत होते. ते दास किंवा दस्यू असा शब्द वापरून एतद्देशीयांना हीन लेखित हाते हेही स्पष्ट आहे. जे आर्यपूर्वालीन भारतनिवासी लोक आर्यांच्या द्वेषाला बळी पडले ते किती प्राचीन काळापासून या भूमीवर राहता होते या मुद्यावर विचार करणे कर्तव्य आहे.

पूर्वसंस्कृतीचा सुगावा

वैदिक परंपरेतील आर्य टोळ्या येथील सिंधुखोऱ्यात उतरण्यापूर्वी या विशाल भरतवर्षातील काराकोरमपासून कन्याकुमारीपर्यंत, मुंबईपासून दिग्बोईपर्यंत, क्वेट्यापासून कटकपर्यंत आणि कोचीनपासून कांचनगंगेपर्यंत पसरलेल्या अनेक छोट्या-मोठ्या प्रदेशांत आणि ब्रह्मपुत्रेच्या आग्नेय-पूर्व भागात काय होते, समाज कोणता होता, राजे काण्ा होते, प्रजेचा जीवनक्रम कसा होता यासंबंधी विचार करणे इतिहासाच्या दृष्टीने सुसंगत आहे. सिंधुसंस्कृती कशी अवतरली, त्यातील जीवनकली साधना कुणी साध्य केली होती, त्यांचा मनोदय कोणत्या मानवी गुणांनी प्रेरित झाला होता, वेदपूर्वकालीन सिंधुसंस्कृतीसारखीच पण तेथून अगदी दूरवरच्या इतर भारतीय प्रदेशातही सापडणाऱ्या प्रगत संस्कृतीचे शिल्पकार कोण होते, द्रविडदेश, दमिल किंवा तामिळनाडू या संज्ञेत अंतर्भूत असलेल्या संस्कृतीचा गौरव नवागत व आवासित आर्यांना सतत खुपत राहण्याचे कारण काय, दत्यादि जिज्ञासेची तृपती होणे पुढील प्रगतीच्या दृष्टीने हत्वाचे आहे. त्यांची स्तूपरचना, वास्तुकला, मूर्तिकला, लेण्या, ग्रंथसंपत्ती, जीवनाचिकित्सेची अभ्यासपरंपरा, संरक्षण योजना, राजधानीची रचना, कृषिपद्धती, योगक्षेम व्यवहार इत्यादींच्या अभ्यासावरून त्यांचा सांस्कृतिक दर्जा उच्च प्रतीचा होता: त्यांची समाज-व्यवस्था सहकारी आथ कल्याणकारी होती: त्यांचे राजवंश मोठे होते असे स्पष्ट दिसते. पण आजच्या इतिहास-ग्रंथात त्यांची दखल घेण्यात आलेली नाही. त्यांचा उज्वळ इतिहास लुप्त होण्याचे कारण काय असावे, त्या बाबतीत आज काय करता येण्यासारखे आहे याचा परामर्श घेणे मानवी हितांचे ठरणार आहे !

शास्त्रशुध्द इतिहास निर्माण न करणे, प्रांतागणिक जीवनातील समंजसपणा व राष्ट्रीय एकात्मता अवलक्षित करणे, कर्मकाण्डाच्या आहारी जाऊन ऐहि जीवनाची उपेक्षा

करणे, जीवन श्रद्धेपासून भ्रष्ट होण, मानवी जीवनाचे प्रतीक असलेली अभ्यास-साधना एखाद्या विशिष्ट वर्गाच हाती बहाल करून स्वतःची अवहेलना पाहात बसणे, आश्रितांचा सवतंत्र समाजगट निर्माण होऊ देण्यात दक्षता न बाळगणे, तात्त्विक मतभेदातून निर्माण होणाऱ्या वर्गविग्रहाचा किंवा नव-नव्या राष्ट्रवादाचा बीमोड न करणे इत्यादि गतकाळातील अपपद्धती इतःपर मानवी जीवनातून दूर करण्याचे मार्ग शोधणे इतिहासाच्या परिशीलनानेच साध्य होत असते.

वैदिक अवैदिक संघर्ष

शतकानुशतके एतद्देशभ्यांवर आक्रमकांच हल्ले झाल्यामुळे त्या संघर्षात पुरावे नष्टप्राय झाले आहेत. तरी पण विशाल साहित्यातून काही उपयुक्त पुरावे सापडतात. इतिहास-काळामध्ये सुद्धा या देशातील राजकीय, धार्मिक व सामाजिक कारणांसाठी घडून आलेला क्रांतिकारी संघर्ष दुःसह होता. मसलमानी घाटाचे राजवाडे व मशीदी बांधण्यासाठी, जैन मंदिरे उध्वस्त करण्यात आली (भारतीय संस्कृतिमें जैन धर्मका योगदान, भोपाळ, १९६२, पान ३४०-३४१ आणि हिस्ट्री ऑफ इंडिया अँड ईस्टर्न आर्किटेक्चर, रु पान २६३-२६४). पुराण काळात पेटलेल्या वर्णद्वेषाग्नीमध्ये जैन ग्रंथांची हस्तलिखिते जाळण्यात आली आणि लाकडी व मातीच्या स्मारकांची काळप्रवाहात वाताहत झाली. उरली सुरली सामग्रीही जेत्यांच्या ताब्यात जाऊन त्यामध्ये मनःपूत बदल करण्यात आला. त्यामुळे जैनधर्माचे सनातनत्व व प्राचीनत्व सिद्ध करण्यास मालिक व खेर पुरावा शोधणे आज कठीण झाले आहे.

तरी पण आज उपलब्ध झालेल्या भग्नावशेषात्मक, उत्खननात्मक, स्थापत्य शिल्पात्मक, जैन साहित्यान्तर्गत आणि भारतातील वैदिक आर्यांसह इतरांच्याही ग्रंथातील उपलब्ध पुराव्यावरून जैन संस्कृतीच्या प्राचीनतेची कल्पना आल्याशिवाय राहात नाही. आज इ तात असलेल्या शिलपमूर्तीपैकी सर्वात प्राचीन असलेल्या दोन मूर्ती जैन धर्मीय आहेत. (पाटणा म्युझियममधील Negative No. ९६३ Arch. No. ८०३८ आणि Neg. No. ९६२ - Arch. No. ८०३८) प्राचीन शिलालेख व पाण्डुलिपी या बाबतीतही हेच सांगता येईल. ब्राह्म

किंवा समण संस्कृती त्या काळी विद्यमान होती हे तथ्य वेदसाहित्याला सम्मत आहे. जैनांची तीर्थक्षेत्रे, मंदिरे, मूर्ती आजही भारतामध्ये सर्वत्र दिसतात. भारतातील कोणत्याही ठिकाणी केंद्रबिंदू कल्पून १० मलांच्या त्रिज्येने एक वर्तुळ आखल्यास निर्माण होणाऱ्या परिसरात काहीना काही जैन अवशेष सापडल्याशिवाय राहाणार नाही. (विवेकाभ्युदय, एक कन्नड मासिक, १९४०, पान ९६). दक्षिण भारतासंबंधी मुग्धता असली ती आर्यांच्या आगमनाकाली पूर्व, उत्तर व पश्चिम भारतातील बहुतेक सर्व प्रदेशांमध्ये जैनांचा अधिवास हाता हे वैदिक साहित्याला ज्ञात आहे. म्हणून वेदिक सूत्रकारांनी व स्मृतिकारांनी ब्राह्मणांनी मगध देशातील ब्राह्मण लोकांचे पौरोहित्य स्वीकारले त्यांना दूषण दिले आहे. (कात्यायनसूत्र - ८. ६. २८: लाह्यायणसूत्र - २५. ४. २२: देवलस्मृति: महाभारत-कर्णपर्व, अध्याय ४५). ऋग्वेदामध्ये तर स्पष्ट उल्लेख आहे की --

प्रजाहं तिस्त्रो अत्यामीयूर्धन्या अर्कमभितो विविश्रे ।

ब्रह्म तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरति आ विवेशेति १।

-ऋग्वेद, ८/१०१/१४

या विधानाच्या ऐतरेय आरण्यकातील (आरण्यक २/१) अभिप्रायाप्रमाणे वंग, मगध आणि चेरपाद किंवा लिच्छवींचा वज्जीदेश या तीन प्रदेशांतील लोकांचा वेदधर्मावर विश्वास नव्हता. या संदर्भात अथर्ववेदातील ५/२२/५ ते १४ या भगाकडेही लक्ष वेधल्याशिवाय राहात नाही.

शिवाय ऋग्वेदाच्या विहंगावलेकनाने देखील असे दिसते की वेदिक आर्य सप्तसिंधूच्या खोऱ्यात वसाहत करण्याच्या अगोदर सिंध आणि पंजाब प्रांतातील मूळ रहिवासी समर्थ व सुसंस्कृत असून ते त्यांचा स्वतःचा धर्म व आचारविधी